

KUR'AN VE HADİS İŞİĞİNDA İNSANLAR ARASI ANLAŞMAZLIKLARIN SULH YOLUYLA ÇÖZÜMÜ*

Hasan ELLEK**

Özet

Her biri farklı fitrat ve donanımda yaratılan insanoğlu, hayata dair ihtiyaçlarını elde etmek için çalışırken, bazen birbirlerine karşı haksız tutumlara girebilmektedir. Bu da insanlar arasında çeşitli ihtilaf ve çekişmelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Sulh akdi, bu ve benzeri problemlerin çözüme kavuşturulması için meşru kılınmıştır.

Sulh akdi, karşılıklı anlaşma neticesinde yapıldığı için taraflar arasında kin ve intikam duygusunun kalkmasını sağlayıp insanlar arasında bozulan ilişkileri onardığından en yararlı ve değerli akit olarak görülmüştür.

Fitrat dini olan ve insanın yaratıcısı tarafından gönderilen İslam'ın her yönüyle yaşanmaya ve yaşatılmaya çalışıldığı tarihimizde, birçok ihtilaf ve çekişmeler, sulh anlaşmasıyla sona erdirilmiştir. Bunun için problemin yerinde halledilmesi gerektiği prensibinden hareketle mahallelerde sulh meclisleri oluşturulmuştur. Mahkemeye intikal eden davalarda da hâkim, aralarındaki olayları sulh yoluyla çözmeleri için taraflara tavsiyede bulunmuştur. Günümüzde de uzlaştırma kurulları, ombudsman/kamu denetçisi, arabuluculuk gibi belirli açılardan sulh akdine benzeyen çeşitli uygulamalar yapılmakta ve başarılı sonuçlar alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: İhtilaf, Sulh, Anlaşma.

AMICABLE SETTLEMENT DISPUTES BETWEEN PEOPLE IN THE LIGHT OF QUR'AN AND HADITH

Abstract

Human being who are created in different characteristics and features, sometimes they can strike unfair attitude towards each other while trying to achive their needs. This result in the emergence of various disputes and conflicts among people. Magistrate contract, rendered legitimate to resolve this and similar problems.

Magistrate contract, made as a result of mutual agreement between the parties for the people who provide the disappearance of a sense of revenge, hatred and repairs broken relationships was seen as the most useful and valuable contract.

İslam, religion of creation tried to experience its all aspects and keep it alive in our history, many disputes and conflicts dissolved by magistrate contract. To do this, by following the principle "the problems should be solved in place", magistrates' councils were established in neighborhoods. The cases referred to the Court the judge advised the parties to resolve their conflicts peacefully. Today, various applications are made i.e. conciliation boards, ombudsman/ombudsmen, mediation, in certain respects similar to magistrate contract and successfull results are observed.

Key words: Dispute, magistrate, agreement.

* "İslam Hukukunda Malî Konularla İlgili Sulh Anlaşması (Akitler Çerçevesinde)" adlı doktora tez çalışması esas alınarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hasanellek@gumushane.edu.tr.

A- Sulh Kavramı

İnsan, yaşam için gerekli olan çeşitli ihtiyaçlarını gidermek üzere sosyal, ekonomik, kültürel ve başka açılardan diğer insanlarla ilişki içerisinde olmak mecburiyetindedir. Bu ilişkiler esnasında toplumda hak ve hukuku gözetemeyen insanlar bulunduğu gibi haksızlık yapanlar da olabilmekte ve netice itibarıyla insanlar arasında bazı ihtilaf ve problemler ortaya çıkabilmektedir. İşte böyle durumlarda bu ihtilaf ve problemlerin sulh yoluyla çözüme kavuşturulması toplumun huzur içerisinde yaşaması için çok önemlidir.

1. Sözlük Anlamı

Sulh kelimesi, Arapça bir sözcük olup, “Sa-le-ha / صلح” fiilinden türemiş bir isimdir. Bu fiil, sülasî mücerredin üçüncü ve beşinci bablarında kullanıldığında “*layık oldu, bir kişi fesadından sonra iyi oldu, doğru oldu, düzeldi, faydalı ve uygun oldu, müstakîm oldu, iyileşti*” anlamlarında lâzım bir mana bildirmektedir. “As-le-ha أصلح” şeklinde if’âl babında “*düzelitti, düzene koydu, tamir etti, uygun hale getirdi, kişilerin aralarını bulup barıştırdı ve iyilik yaptı*” anlamlarında müteaddî bir mana; “sâ-le-ha صلح” şeklinde mufâale bâbında ise “*anlaştı, uzlaştı, barıştı*” gibi müşâreket bildiren manalara gelmektedir.¹

Sulh kelimesi Türkçede “*barış, barışma, barışıklık, rahatlık, asayiş, uyuşma, uzlaşma, anlaşma*” anlamlarında kullanılmaktadır.² Sulh, taraflar arasında ortaya çıkan ihtilaf ve çekişmelerin karşılıklı anlaşarak sona erdirilmesi manasına gelmektedir.

2. Terim Anlamı

İslam Hukukunda mezhepler, sulh akdini çeşitli açılardan değerlendirip farklı şekilde tanımlamışlardır. Hanefî âlimlerden Mevsilî (ö. 683/1284), Zeylaî (ö. 743/1342), Aynî (ö. 855/1451) ve Kâdızâde Efendi (ö. 988/1580) sulhu, “*Hasımlar arasındaki çekişme ve anlaşmazlığı ortadan kaldıran akit*” (عَقْدٌ يَرْتَفَعُ بِهِ)

¹ Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzibu'l-Luğa*, I-XVII, Thk. Abdülkerîm el-İzbâdî, b.y., t.y., c. IV, s. 243; Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, I-VI, Thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, 3. b., Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1404/1984, c. I, s. 383; Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer, *Esâsu'l-Belağa*, I-II, Thk. Muhammed Basil Uyûnu's-Sûd, 2. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010, c. I, s. 554; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, I-XVIII, 2. b., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî - Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, c. VII, s. 384; Feyyûmî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu'l-Munîr fî Garîbi's-Serhi'l-Kebîr*, 1. b., Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut, 1431/2010, s. 284; Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Meccuddîn Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, I-IV, 1. b., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1412/1991, c. I, s. 473; Tehânevî, Muhammed Ali el-Farûkî, *Mevsûatü Keşşâfi Istilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, I-II, ed. Refik el-Acem, Thk. Ali Dahrûc, 1. b., Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996, c. II, s. 1093-1095.

² Sâmî, Şemşeddin. Kâmus-u Türkî, Dersâadet, İstanbul, 1317, s. 830; Devellioğlu, Ferit, *Lûgat*, 11. b., Aydın Kitabevi, Ankara, 1993, s. 963; *TDK Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, Ankara, 2005, s. 1817.

(التَّشَاؤُرُ وَالتَّنَاؤُرُ بَيْنَ الْخُصُومِ)³ şeklinde tarif ederken; Neseî (ö. 710/1310) ve Meydânî (ö. 1298/1881) ise, “Çekişmeye son veren akıt” (عَقْدٌ يَرْفَعُ النَّزَاعَ)⁴ şeklinde daha kısa olarak tanımlamışlardır.

Şâfiî âlimlerden Nevevî (ö. 676/1277), Şirbînî (ö. 977/1570), Ramlî (ö. 1004/1596) “kendisiyle tartışmanın kesildiği akıt” (لُغَةٌ: قَطْعُ النَّزَاعِ، وَشَرْعًا: عَقْدٌ يَحْصُلُ بِهٖ ذَٰلِكَ)⁵ diye tanımlarken, Hanbelî âlimlerden İbn Kudâme (ö. 620/1223), İbn Müflih (ö. 884/1479), Merdâvî (ö. 885/1480), Hicâvî (ö. 968/1560), Buhûtî (ö. 1051/1641) ve Necdî (ö. 1392/1972), “İhtilaf hâlinde olan tarafların arasını bulmayı sağlayan akıt” (الصُّلْحُ مُعَاقِدَةٌ يُتَوَصَّلُ بِهَا إِلَى الْإِصْلَاحِ بَيْنَ الْمُخْتَلِفِينَ)⁶ şeklinde tarif etmişlerdir.

Mâlikî fukahâsından İbn Arafe (ö. 803/1401)'nin sulh tanımı şöyledir: “Sulh, ortaya çıkan veya çıkma ihtimali olan çekişmeyi gidermek için hak ve

³ Mevslî, Ebu'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, I-IV, Thk. Şuayb el-Arnaût – Ahmed Muhammed Berhûm – Abdullatîf Hirzullah, 1. b., Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimaşk, 1430/2009, c. II, s. 421; Zeylaî, Fahrüddîn Osman b. Ali, *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, I-VI, 1. b., el-Matbaatu'l-Kübra'l-Emîriyye, Bulak-Mısır, 1315/1897, c. V, s. 29; Aynî, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *el-Binâye fî Şerhi'l-Hidâye*, I-XII, 2. b., Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1411/1990, c. IX, s. 3; Kâdızâde Efendî, Şemsüddîn Ahmed b. Kûder, *Netâicu'l-Efkâr fî Keşfi'r-Rumûz ve'l-Esrâr (Tekmiletü Şerhi Fethi'l-Kadîr)*, I-X, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, c. VIII, s. 423.

⁴ Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf, *Kitabu't-Ta'rifât*, Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, 2. b., Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1428/2007, s. 209; Tûrî, Muhammed b. Hüseyin b. Ali, *Tekmiletü'l-Bahri'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, I-IX, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, c. VII, s. 434; İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer, *Reddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr*, I-XIV, Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2003, c. VIII, s. 405; Meydânî, Abdulganî b. Talip, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, I-IV, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., c. II, s. 162-163.

⁵ Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref, *Ravdatu't-Tâlibîn*, I-VIII, Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd – Ali Muhammed Muavvid, Dâru Alemi'l-Kütüb, Beyrut, 1423/2003, c. III, s. 427; Şirbînî, Şemsüddîn el-Hatib Muhammed b. Muhammed, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meâni Elfâzi'l-Minhâc*, I-IV, 1. b., Dâru'l-Marife, Beyrut 1418/1997, c. II, s. 230; Ramlî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1984, c. IV, s. 382; Abdulmevcûd, Adil Ahmed, “ve diğerleri”, *Tekmiletü'l-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, I-XXVII, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1428/2007, c. XIV, s. 167.

⁶ İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffaküddîn Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni*, I-XV, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî – Abdülettâh Muhammed el-Hulv, 3. b., Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1417/1997, c. VII, s. 5; İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrahim b. Muhammed b. Abdullâh er-Râmînî ed-Dimaşkî, *el-Mübdi' fî Şerhi'l-Mukni'*, I-VIII, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, c. IV, s. 258; Merdâvî, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleyman b. Ahmed, *el-İnsâf fî Ma'rifeti'r-Râcihi mine'l-Hilâf*, I-XII, 2. b., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., c. V, s. 234; Hicâvî, Ebu'n-Necâ Şerefüddîn Musa b. Ahmed b. Sâlim el-Makdîsî, *el-İknâu fî Fikhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-IV, Thk. Abdullatîf Muhammed Musa es-Subkî, Dâru'l-Ma'rifet, Beyrut, t.y., c. II, s. 192; Buhûtî, Mansûr b. Yunus b. İdris, *Keşşâfu'l-Kinâ' ani'l-İknâ'*, I-XV, Thk. Komisyon, 1. b., Vezâratü'l-Adl fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, 1427/2006, c. VIII, s. 276; Necdî, Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Âsimî, *Haşiyetü'r-Ravdi'l-Murbi' Şerhu Zâdi'l-Mustakni'*, I-VII, 1. b., el-Metâbiu'l-Ehliyye, b.y., 1398/1976, c. V, s. 128.

(انْتِقَالَ عَنْ حَقِّ أَوْ دَعْوَى بَعْوَضٍ لِرَفْعِ نِزَاعٍ ”*davadan bir bedel karşılığında vazgeçmektir.*”⁷ أَوْ خَوْفٍ وَفَوْعِهِ)

Ca’ferî mezhebine göre sulh, “*Hasımlar arasındaki anlaşmazlığı karşılıklı rızayla ortadan kaldırmak için meşru kılınan bir akittir.*”

” (عَرَفَ كَثِيرٌ مِنَ الْفُقَهَاءِ الصُّلْحَ بِأَنَّهُ عَقْدٌ شُرِعَ لِقَطْعِ التَّنَازُعِ بَيْنَ الْمُتَخَاصِمِينَ بِتَرَاضِيهِمَا) ”⁸

Hanefî mezhebini esas alan Mecelle’nin 1531. maddesindeki sulh tanımı şöyledir: “*Sulh, bitterazi nizamı ref eden bir akittir ki icab ve kabul ile mün’akid olur.*” Bu tanım günümüz Türkçesine aşağıdaki şekilde çevirilebilir: “*İcab ve kabulle kurulup taraflar arasındaki anlaşmazlığı karşılıklı rıza ile ortadan kaldıran bir akittir.*”⁹

İslam Hukukunda Sulh konusunda Türkçe yayımlanmış tek eser sahibi olan Davut Yaylalı, mezheplerin sulhla ilgili tanımlarını birleştirerek sulhu, “*Tarafların bir bedel karşılığında aralarındaki ihtilafı kaldırmak için kendi rızalarıyla yaptıkları akde sulh denir*”¹⁰ şeklinde tarif etmiştir.

3. Tanımların Değerlendirilmesi

Bu tanımların ortak noktası olarak sulhun, taraflar arasında ortaya çıkan veya çıkma ihtimali olan bir anlaşmazlığı gidermek için yapıldığı hususu zikredilebilir. Şöyle ki, yukarıda kaydedilen tanımlarda geçen “teşâcur” (التَّشَاوُرُ) (tartışma), “nizâ” (النِّزَاعُ) (çekişme), “husûm” (الْحُصُومُ) (davacı - davalı), “muhtelifeyn” (الْمُخْتَلِفِينَ) (ihtilaf içinde olanlar) ve “mütehasimîn” (الْمُتَخَاصِمِينَ) (davacı - davalı) gibi ifadeler ile sulhun diğer hukuki işlemlerden ayrılan özelliğine işaret edilmektedir. Bu da sulhun, taraflar arasında meydana gelen tartışma ve çekişmeyi bir şekilde çözüme kavuşturmak için yapılan bir anlaşma olduğunu göstermektedir.

Yukarıda kaydedilen Hanefî, Şâfiî, Hanbelî, Mâlikî ve Ca’ferî mezheplerinin sulh tanımları ana hatlarıyla birbirlerine benzemekle birlikte,

⁷ Haraşî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Haraşî Şerhu Muhtasari’l-Halil*, I-VIII, Dâru Sâder, Beyrut, t.y., c. VI, s. 2; Mevâk, Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ebi’l-Kâsım el-Abderî el-Grnâfî, *et-Tâc ve’l-İklîl li Muhtasari’l-Halil*, I-VIII, 1. b., Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1994, c. VII, s. 5; Sâvî, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Halvetî, *Bulğatü’s-Sâlik li Akrabi’l-Mesâlik*, I-IV, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, t.y., c. III, s. 405; Âbî, Salih Abdu’s-Semî, *Cevâhiru’l-İklîl*, I-II, el-Mektebetü’s-Sekâfiyye, Beyrut, t.y., c. II, s. 102; Alîş, Muhammed, *Şerhu Minehi’l-Celîl alâ Muhtasari’l-Allâme Halîl*, I-IV, Dâru Sâdir, b.y., t.y., c. III, s. 200.

⁸ Muğniye, Muhammed Cevad, *Fikhu’l-İmâm Ca’ferî’s-Sâdik*, I-VI, 5. b., Dâru’l-Cevâd, Beyrut, 1404/1984, c. IV, s. 87.

⁹ Mecelle, Mad., 1531.

¹⁰ Yaylalı, Davut, *İslam Hukukunda Sulh*, Taştan Matbaası, İstanbul, 1993, s. 13.

Mâlikî ve Ca'ferî mezhepleri ile Mecelle'nin sulh tanımlarında bazı ilaveler olduğu görülmektedir. Bunları şöyle özetlemek mümkündür:

Mâlikîlerin sulh tanımında “*çıkma ihtimali olan*” (خَوْفٍ وَتَوْعَةٍ) ifadesi dikkat çekmektedir. Bu ifadeye göre Mâlikî mezhebinde sulhun sahası, diğer mezheplerde olduğu gibi sadece üzerinde çekişme olan hukuki ilişkilerle sınırlı kalmayıp aynı zamanda taraflar arasında anlaşmazlık çıkması muhtemel durumları da kapsadığı ve böyle bir olayın meydana gelmesini önceden önleyecek akitlerin de sulh olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.¹¹

Mâlikîlerin sulh tanımında geçen “*bir bedel karşılığında*” (بِعَوَضٍ) ifadesiyle, sulhun bir bedel karşılığı yapılabildiği belirtilmektedir. Sulh işlemi, çoğunlukla bir bedel mukabilinde yapılsa da bazı durumlarda bedelsiz olarak da yapılmaktadır. Bu sebeple tarifte bulunan “*bir bedel karşılığında*” kaydının sulh işleminin sınırlarını daralttığı düşünülebilir.

Ca'ferî mezhebi ve Mecelle'nin sulh tanımındaki “*karşılıklı rızayla*” (بِتَرَاضِيهَا) ibaresine gelince; bu ifade, sulh akdinin tarafların özgür iradesi ile yapılan bir akit olduğunu ve tarafların sulh yapmaya zorlanamayacaklarını göstermektedir. Her ne kadar sulh akdinin muteber olanı, karşılıklı rıza ile yapılanı olsa da, bazen insan mahkemeye çıkmamak, yemin etmemek, başından belayı bir şekilde atıp bu gibi olaylarla zaman kaybetmemek ve buna benzer sebeplerle rızası olmamasına rağmen sulh yapmak mecburiyetinde kalabilir. Bu sebeple Ca'ferî mezhebi ve Mecelle'nin kullanmış olduğu “*karşılıklı rızayla*” ifadesinin tanımda zikredilmemesi, sulh akdinin kapsamının daraltılmaması adına daha isabetli görülmektedir.

Nesefî ve Meydânî gibi Hanefî âlimlerin yapmış oldukları “*Çekişmeye son veren akit*” (عَقْدٌ يَرْفَعُ النَّزَاعَ) şeklindeki tanım, tercihe en uygun olanıdır. Çünkü bu tanım, diğerlerine göre daha öz ve daha kapsamlıdır. Tanımda geçen “*akit*” (عَقْدٌ) kelimesinden sulh işleminin taraflar arasında gerçekleştiği anlaşıldığından (بَيْنَ (الْأَخْصَامِ), (بَيْنَ الْمُتَخَاصِمِينَ) ve (بَيْنَ الْمُخْتَلِفِينَ) kayıtlarının tanımda zikredilmesi şart değildir. Zira karşılıklı taraflar olmadan akit yapılamaz. (النِّزَاعَ) kelimesi taraflar arasında ister ortaya çıkmış, isterse ortaya çıkma ihtimali olsun, bir çekişmenin bulunduğunu göstermektedir.

B- Sulhun Hukuki Dayanakları

İnsanlar arasındaki anlaşmazlıkların sulh yoluyla çözümünün meşruluğu, kur'an ve sünnet ile sabittir. İlgili nasslar, sulh akdinin hukuki dayanağını teşkil etmektedir. Ayrıca, tarafların aralarındaki nizamı anlaşarak çözmelerinin onlar için daha hayırlı olduğu ifade edilmektedir. Müslümanlar da anlaşmazlıklarını sulh ile çözüme kavuşturmaya gayret göstermişlerdir. Bu bakımdan sulh akdi, İslam

¹¹ Abdulmevcûd, a.g.e., c. XIV, s. 167.

Tarihi boyunca uygulana gelen ve halen uygulanmakta olan evrensel hukuki işlemlerden birisi olmuştur.

1. Kitaptan Deliller

Kur'an-ı Kerim, bir muamelenin meşru olup olmadığını tespit etmek için başvurulacak ilk kaynaktır. Allah (c.c), insanların hem bu dünyada hem de ahirette huzur ve sükûn içerisinde yaşamalarını istemektedir. Bu anlamda insanlar arasında çeşitli sebeplerle çıkan anlaşmazlıkların sulh yoluyla halledilmesini özellikle tavsiye etmektedir. Burada sulha konu olan anlaşmazlıkların sulh yolu ile nasıl çözülebileceğini gösteren bazı ayetler ve onların anlamları üzerinde durulacaktır:

a. **وَإِنِ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُورًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ** “Bir kadın eğer kocasının geçimsizliğinden yahut (kendisinden) yüz çevirmesinden endişe ederse, o takdirde anlaşarak aralarını düzeltmelerinde ikisine de bir günah yoktur. Sulh (anlaşmak)da (büyük) hayır(lar) vardır.”¹²

Bu ayet, anlaşmazlıkların sulh yoluyla çözüme kavuşturulmasını teşvik etmektedir. Ayet-i kerimenin “Sulh (anlaşmak)da (büyük) hayır(lar) vardır.” (وَالصُّلْحُ خَيْرٌ) ibaresindeki lâm-ı ta’rif (ال) hakkında müfessirler ile dil âlimleri farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bir kısmı buradaki lâm-ı ta’rifin ahd için, diğer bir kısmı da cins için olduğunu belirtmişlerdir. Fahrettin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Kâdı Beydâvî şârihlerinden Muhyiddîn Şeyhzâde (ö. 951/1545), buradaki lâm-ı ta’rifin ahd için olduğunu ifade edenlerdendir.¹³ Râzî, “Nekre bir isimden sonra aynı isim, lâm-ı ta’rifli geldiğinde, o lâm-ı ta’rif, cins için değil, ahd için olur” kaidesine binaen buradaki sulhtan maksat, ayette bahsi geçen karı koca arasındaki sulhtur. Aksi takdirde lâm-ı ta’rife ahd değil de cins/istiğrak manası verildiğinde ayet-i kerimedeki “Sulh (anlaşmak)da (büyük) hayır(lar) vardır” (وَالصُّلْحُ خَيْرٌ) ibaresinden umûmî, her türlü sulh manasının anlaşılacağını, bu takdirde de konunun mücmel kalacağını bildirmiştir.¹⁴

Bir kısım müfessirlere göre de “Sulh (anlaşmak)da (büyük) hayır(lar) vardır.” (وَالصُّلْحُ خَيْرٌ) daki lâm-ı ta’rif (ال) cins içindir. İbn Âşûr (ö. 1284/1868), buradaki “lâm-ı ta’rif ahd için değil cins içindir” dedikten sonra bu ayetin sulhun mahiyetinin insanlar için hayırlı olduğunu bildirdiğini ve dolayısıyla insanları sulh olmaya teşvik ettiğini belirtmiştir. Ayrıca bu ayetten sadece karının kocasına bir miktar mal vererek ayrılmak suretiyle sulh olmaları demek olan muhâla

¹² Nisa (4), 128.

¹³ Fahrettin er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, 1. b., Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981, c. XI, s. 67; Şeyhzâde, Muhyiddîn Muhammed b. Muslihiddîn Mustafa el-Kocevî, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyzâde alâ Tefsiri'l-Kâdi'l-Beydâvî*, I-VIII, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1999, c. III, s. 424.

¹⁴ Fahrettin er-Râzî, a.g.e., a.y.

yapmalarının anlaşılmasının ayetin manasını daralttığını, birinci manada anlamanın ise ayetin manasını daha da genişlettiğini ifade etmiştir.¹⁵

Arap dili âlimi İbn Hişâm el-Ensârî (ö. 761/1360) de Muğni'l-Lebîb adlı eserinde ayet-i kerimedeki “*O takdirde anlaşarak aralarını düzeltmelerinde ikisine de bir günah yoktur. Sulh (anlaşmak)da (büyük) hayır(lar) vardır.*” (فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصَلِّحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ) birinci sulhun, hususî olarak karı koca arasındaki sulhu, ikinci sulhun da umûmî olarak bütün sulh çeşitlerini ifade ettiğini belirtmiştir.¹⁶ Bu durumda bu ayetten İslam Hukukunun umumî kaide ve prensiplerine uygun olarak, şer'î sınırlar içinde yapılan her türlü sulh işleminin meşru olduğu sonucu çıkarılabilir.¹⁷

İbn Âşûr, ayetteki (خَيْرٌ) kelimesinin siğa olarak ism-i tafdîl değil, sıfat-ı müşebbehe veya masdar olduğunu, manasının da “*Sulhta (büyük) hayır(lar) vardır*” şeklinde verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca şunu ifade etmiştir: (خَيْرٌ) kelimesi ism-i tafdîl kabul edildiği takdirde, sulhun kendisinden üstün telakki edildiği (tafdîl edildiği) hususun, insanların çekişme, çatışma ve anlaşmazlıklar içerisinde olmalarının kabul edilmesi gerekir. Hâlbuki insanların çekişme, çatışma ve anlaşmazlıklar içerisine girmesinde hiçbir hayır yoktur.¹⁸ Çünkü çekişme, çatışma ve anlaşmazlıklar, insanların birbirlerine kin beslemelerine, bu ise birçok istenmeyen durumlara sebep olabilmektedir.¹⁹

b. وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِن بَعَثَ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْآخَرَى فَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاقْتُلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ إِنَّمَا تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِن فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ إِنَّمَا تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِن فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ *“Eğer mü'minlerden iki zümre birbiriyle vuruşurlarsa, hemen aralarını düzeltin! Eğer onlardan biri (aralarında hüküm verdikten sonra yine de) ötekine haksızca zulmederse, o takdirde Allah'ın emrine dönünceye kadar, o saldıran (taraf)la savaşın. Fakat dönerse, o halde aralarını adaletle düzeltin ve adaletli olun! Şüphesiz ki Allah adaletli olanları sever. Mü'minler ancak kardeşirler. Öyle ise o iki kardeşinizin arasını düzeltin ve Allah'tan sakının ki merhamet olunasınız.”*²⁰

Bu ayetlerde “*O iki topluluğun arasını düzeltin.*” (فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا) emri mutlak olarak zikredilmiştir. Emrin mutlak zikri o amelin vacip olduğuna delalet

¹⁵ İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, ed-Dâru't-Tunisiyye, Tunus, 1984, c. V, s. 216.

¹⁶ İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh, *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Eârib*, I-VII, Thk. Abdullatîf Muhammed el-Hatîb, et-Turâsu'l-Arabî, Kuveyt, 1423/2002, c. VI, s. 565.

¹⁷ İbn Hişâm el-Ensârî, a.g.e., c. VI, s. 566; Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-XXI, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1423/2003, c. V, s. 406; Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-Te'vîl*, I-XVII, 1. b., Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, b.y., 1376/1958, c. V, s. 1595.

¹⁸ İbn Âşûr, a.g.e., c. V, s. 216-217.

¹⁹ Kurtûbî, a.g.e., a.y.

²⁰ Hucurât (49), 9-10.

eder. Bir amelin vacip olması da öncelikle o amelin caiz olan fiillerden olmasını gerektirir.²¹

Mü'minlerin kardeş olmaları, onların kendi aralarında çıkan problemleri sulh olmak suretiyle düzeltmelerini gerektirir. Ayette geçen “*O iki kardeşinizin arasını düzeltin.*” (فَاصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَيْكُمْ) ifadesindeki “iki kardeş” (أَخْوَيْكُمْ) tabiri, şayet çekişme ve tartışma daha fazla kişiler arasında ise, onların evleviyetle sulh olmalarının gerektiğini göstermek içindir. Çünkü problemin daha çok insan arasında olması, daha büyük fitne ve fesada sebep olabilir.²²

Tarihte ve günümüzde görüldüğü üzere toplumlar ve devletlerarasında meydana gelen anlaşmazlıklar sulh ile sonuçlanmadığında büyük savaşlara sebep olabilmektedir. Bunun sonucunda birçok insan hayatını kaybetmekte, yuvalar yıkılmakta, güçlü ordular kurmak için maddi kaynaklar heba edilmekte, insanlar açlık ve kıtlık sıkıntısına düşmekte ve birçok mamur beldeler yaşanmaz hale gelmektedir. Bu da insanlar için huzur değil, mutsuzluk getirmektedir. Bu yönlerden bakıldığında ayetlerde tavsiye edilen sulh akdinin insanlık için ne kadar hayati öneme sahip olduğu anlaşılacaktır. Aynı zamanda bu ayetler, toplumu tefrika ve çözümlerden koruma; onlar arasında sulh, adalet ve hakkı yerleştirme gibi genel kaideleri de içermektedir.²³

c. لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا “Onların fısıldaşmalarının çoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka vermeyi, bir iyilik yapmayı veya insanların arasını (sulh ederek) düzeltmeyi emreden(lerin fısıldaşmaları) müstesnâdır. Kim Allah’ın rızasını arayarak böyle yaparsa, ona ileride büyük bir mükâfat vereceğiz.”²⁴

Bu ayette geçen “insanların arasını düzeltme” (أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ) buradaki sulh anlaşması namus, kan davası, mal, mülk v.b. konularda çekişme gibi çözümlenmesi gereken çeşitli problemler hakkında olabilir.²⁵ Cenab-ı Hak, kendi rızasını gözeterek insanların arasını bulup onların sulh olmasını sağlayan kişilere büyük mükâfat vereceğini belirterek, insanlar arasındaki anlaşmazlıkların sulh yoluyla çözümünü teşvik etmektedir. Allah’ın bir fiile teşviki, o fiilin meşru olduğunu göstermektedir.

d. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَى بِالْأُنثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اعْتَدَى

²¹ Nemle, Abdulkerîm b. Ali b. Muhammed, *Teysîru Mesâili'l-Fıkh Şerhu'r-Ravdı'l-Murbi'*, I-V, 3. b., Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1430/2009, c. III, s. 261.

²² Alûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., c. XXVI, s. 151-152.

²³ Kutup, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, I-VI, 11. b., Dâru's-Şurûk, Beyrut, t.y., c. VI, s. 3343.

²⁴ Nisa (4), 114.

²⁵ Kurtûbî, a.g.e., c. VII, s. 128; Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, I-V, 2. b., Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, Mısır, 1383/1924, c. I, s. 515.

بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında üzerinize kısas farz kılındı. Hür olana hür, köleye köle, kadına kadın (kısas edilir, öldürülür.) Fakat (öldüren) o kimse lehinde, kardeşi tarafından (cüz’i) bir şey affedilirse, o takdirde (affedenin) örfe tâbi olması (diyetini aşırıya kaçmadan alması), (öldürenin ise diyeti) ona güzellikle ödemesi gerekir. Bu Rabbiniz tarafından bir hafifletme ve bir rahmettir. Buna rağmen kim bundan sonra haddi aşarsa, artık ona (pek) acıklı bir azap vardır.”²⁶

Bu ayet, Ensardan iki kabile arasında meydana gelen çatışma üzerine Allah Rasulü (s.a.s), bu iki kabile arasında sulh yapmak istediğinde nazil oldu.²⁷ Öte yandan İbn Abbas (ö. 68/687) (r.a) bu ayetin kasten öldürmeden dolayı yapılan sulh üzerine nazil olduğunu söylemiştir. Ayette “(affedenin) örfe tabi’ olması (diyetini aşırıya kaçmadan alması), (öldürenin ise diyeti) ona güzellikle ödemesi gerekir.” (فَاتَّبَاعَ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءَ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ) ifadesi, kasten işlenen bir cinayetten dolayı dahi sulh olunabileceğini açık bir şekilde göstermektedir.²⁸ İbn Abbas (r.a), bu ayetten ayrıca tarafların kısasa karşılık az veya çok bir bedelle sulh olabilecekleri hükmünü de çıkarmıştır.²⁹

...Artık Allah’dan korkun ve aranızı düzeltin! Eğer gerçek mü’min iseniz, Allah’a ve Rasulüne itaat edin.”³⁰

Görüldüğü gibi bu ayet, mü’minlere; aralarındaki ihtilaf ve çekişmeyi düzelterek sulh içerisinde yaşamalarını emretmektedir.³¹

Kur’an-ı Kerim’de Allah (c.c), insanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkların sulh yoluyla çözüme kavuşturulmasını sadece teşvik etmekle kalmamış onlara sulh yapmalarını defalarca emretmek suretiyle sulhun meşru bir muamele olduğunu açıkça göstermiştir. Çünkü Allah (c.c), meşru olmayan bir şeyi emretmez. Ayrıca Allah (c.c), sulhta büyük hayırlar bulunduğunu özellikle belirterek sulha verdiği önemi bariz bir şekilde gözler önüne sermiştir. İnsanların çekişme, çatışma ve anlaşmazlıklara düşmesinde hiçbir hayrın bulunmadığını,

²⁶ Bakara (2), 178.

²⁷ Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, I-XVII, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. b., Merkezü Hecer li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1424/2003, c. II, s. 154.

²⁸ Bâbertî, Ekmelü'd-Dîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *el-Inâye Şerhu'l-Hidâye*, I-VI, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1428/2007, c. V, s. 55.

²⁹ Kâsânî, Alauddîn Ebu Bekr b. Mes'ud, *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, I-X, Thk. Ali Muhammed Muavvîd – Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, c. VII, s. 484.

³⁰ Enfâl (8), 1.

³¹ Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud, *Meâlimu't-Tenzîl*, I-VIII, Thk. Muhammed Abdullah en-Nemir – Osman Cum'a Damiriyye – Süleyman Müslim el-Huraş, Dâru Taybe, Riyad, 1409/1989, c. III, s. 326.

bilakis bu durumların insanların birbirlerine kin beslemelerine, netice olarak da birçok istenmeyen olayların ortaya çıkmasına sebep olduğunu belirtmiştir.

2. Sünnetten Deliller

Hadis-i şeriflerde Hz. Muhammed (s.a.s), hem insanlar arasında meydana gelen problemlerin sulh yoluyla çözümünü teşvik etmiş, hem de nasıl sulh yapılacağını onlara fiilî olarak göstermiştir. Burada İslam âlimleri tarafından sulh akdine delil olarak gösterilen hadisler ve onlarla ilgili yapılmış olan değerlendirmeler incelenecektir:

a. Ebû Hureyre (ö. 57/676) (r.a)'ın bildirdiğine göre Allah Rasulü (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

“*Helâli haram, haramı helâl kılan sulh dışında, Müslümanlar arasında sulh caizdir.*”³²

“*Sulh hadisi*” olarak anılan bu hadis-i şerif, sulhun meşru olduğunu gösteren en belirgin delildir. Bu hadiste istisna edilen sulh için “*haramı helâl yapan, helâli haram yapan*” (حَرَمَ حَلَالًا أَوْ أَحَلَّ حَرَامًا) ifadesi geçmektedir. Buradaki haram ve helâlden maksat, ebedi olarak haram veya helâl, diğer bir ifadeyle haram veya helâlligi sulhtan sonra da devam edenler demektir.³³

Hadis şarihleri, bizzat haram olan bir meselede sulh yapmaya, hür bir adamı köle yapma,³⁴ zalim birine yardım etme, Müslümanlara karşı savaşma, bir kişinin kendisine helâl olmayan bir şeyi yemesi veya kendisine helâl olmayan bir kadınla cinsel ilişkide bulunması üzerine sulh yapmasını örnek olarak vermişlerdir. Bizzat helâl olan konudaki sulha ise, bir kadının eşiyle kendisini boşamaması, üzerine ikinci evliliği yapmaması³⁵ veya ikinci hanımıyla gecelememesi üzerine sulh yapmasını misal olarak göstermişlerdir.³⁶

Hadisteki “*Müslümanlar arasında*” (بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ) kaydı, muhatapların genellikle Müslümanlar olması sebebiyle kullanılmış olup, bu ifadede sulhun sadece Müslümanlar arasında yapılabileceği kastedilmemektedir. Zira bir Müslümanla bir gayrimüslim aralarındaki anlaşmazlığa sulh yoluyla son

³² Tirmizî, Ahkâm, 17; Ebû Davud, Akdiye, 12; İbn Mâce, Ahkâm, 23; Beyhakî, a.g.e., c. VI, s. 107.

³³ Sehârenfûrî, Halil Ahmed, *Bezlu'l-Mechûd fi Halli Ebî Davud*, I-XX, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., c. XV, s. 272.

³⁴ Buhûfî, a.g.e., c. VIII, s. 290.

³⁵ Osmanlı Hukuk-i Aile Kararnâmesi'nin 38. Maddesine göre, üzerine evlenmemek ve evlendiği sûrette kendisi veya ikinci kadın boş olmak şartıyla bir kadını tezevvüc sahil ve şart muteberdir. Osmanlı Hukuk-i Aile Kararnâmesi, Yayına Hazırlayan ve Notlar Ekleyen: Orhan Çeker, Mehîr Vakfı Yayınları, Konya, 1999, Mad., 38.

³⁶ Sehârenfûrî, a.g.e., a.y.; Mubarekfûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmü't-Tirmizî*, I-X, Dâru'l-Fikr, b.y., t.y., c. IV, s. 584-585.

verebilecekleri gibi; gayrimüslimler de kendi aralarındaki anlaşmazlıklara sulh yoluyla son verebilirler.³⁷

San'ânî (ö. 1182/1768), hadiste yer alan “*caizdir*” (جائز) kaydından, sulh akdinin yapılabilmesi için tarafların rızalarının şart olduğunu çıkarmaktadır. Dolayısıyla sulh akdinin, tarafların rızası olmadan kurulması mümkün olmayan bir akit olduğunu ifade etmektedir.³⁸

b. Ka'b b. Mâlik'in (ö. 50/670) bildirdiğine göre, kendisinin Abdullah b. Ebî Hadred el-Eslemî'de (ö. 71/691) bir miktar alacağı vardı. Aralarında borç yüzünden çıkan anlaşmazlık sebebiyle Mescid-i Nebevî'de yüksek sesle tartışıyorlardı. Tartışmalarına şahit olan Hz. Peygamber (s.a.s), Ka'b b. Mâlik'ten alacağının yarısından vazgeçmesini istedi. O da bunu kabul etti. Bunun üzerine Abdullah b. Ebî Hadred, Hz. Peygamber (s.a.s)'in emriyle anlaştıkları şekilde borcunu ödedi.³⁹

Bu hadis-i şerif, alacağın bir kısmı üzerine sulh olmanın meşruiyetine ve hâkimlerin tarafları sulha yönlendirebileceklerine delalet etmektedir.⁴⁰

c. Semure b. Cündüb'un bildirdiğine göre, kendisinin ensardan birinin bahçesi içinde bulunan bir ağacı vardı. Bu ağaç yüzünden aralarında anlaşmazlık çıkınca bahçe sahibi durumu Rasulullah (s.a.s)'e arz etti. Rasulullah (s.a.s) çözüm olarak Semure'ye, ağacı bahçe sahibine satmasını veya sökmesini teklif etti. Semure'nin bunu kabul etmemesi üzerine “*Sen zarar vermek istiyorsun*” diyerek bahçe sahibine ağacı sökmesini emretti.⁴¹

d. Ensardan biri Rasulullah (s.a.s)'in huzurunda hurma suladıkları Harra su yolları hakkında komşusu Zübeyr b. el-Avvâm'dan (ö. 36/656) davacı olmuştu. Ensardan olan şahıs Zübeyr'den suyu tutmayıp salmasını istiyor, Zübeyr ise onun bu isteğini kabul etmiyordu. Rasulullah (s.a.s), aralarını bulmak amacıyla Zübeyr'den bahçesini suladıktan sonra suyu komşusuna salmasını istedi. Bu adaletli hükme razı olmak istemeyen ensarî, Rasulullah (s.a.s)'ı Zübeyr'in tarafını

³⁷ Şirbînî, a.g.e., C. II, s. 231; Ramlî, a.g.e., c. IV, s. 383; San'ânî, Ebû İbrahim İzzettin Muhammed b. İsmail Emir, *Sübülü's-Selâm Şerhu Bulûği'l-Merâm min Cem'ı Edilleti'l-Ahkâm*, I-IV, 6. b., Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1412/1991, c. III, s. 120; Büceyrimî, a.g.e., c. III, s. 398; Şevkanî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylü'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr*, I-VIII, Mektebetü Dâri't-Turâs, Kahire, t.y., c. V, s. 255-256.

³⁸ San'ânî, a.g.e., a.y.

³⁹ Müslim, Ebu'l-Hüseyn İbnu'l-Haccâc, *Sahihu Müslim*, I-V, 2. b., Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992, Musâkât, 20; Ebû Davud, Akdiye, 12.

⁴⁰ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref, *Sahihu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, I-XVIII, 2. b., Müessesetü Kurtuba, b.y., 1414/1994, c. X, s. 314-315.

⁴¹ Ebû Davud, Akdiye, 31.

tutmakla itham etti. Bunun üzerine Rasulullah (s.a.s), Zübeyr'e, bahçe duvarına erişinceye kadar suyu tutmasını emretti.⁴²

Bu son iki hadis, davalı tarafların öncelikle sulha yönlendirilmesi gerektiğini ancak zorlanamayacağını, şayet taraflardan biri ya da her ikisi sulha razı olmazlarsa, bu durumda hâkimin adalet ve hakkaniyete uygun olarak hüküm vermesi gerektiğini göstermektedir.⁴³

e. Amr b. Şuayb (ö. 117/736) babası vasıtasıyla dedesinden rivayet ettiğine göre; Allah Rasulü (s.a.s) şöyle buyurdular: *“Kasten adam öldüren kimse, öldürülenin velilerinin hükmüne bırakılır; dilerlerse kisas olarak onu öldürürler, dilerlerse diyet alırlar. Diyetin miktarı otuz hikka (dört yaşındaki deve), otuz cezea' (beş yaşındaki deve) ve kırk gebe devedir. Sulh oldukları şey onların hakkıdır.”*⁴⁴

Bu hadis-i şerifte, Hz. Peygamber (s.a.s) tercihi, öldürülen kişinin velisine bırakmış; katilin kisas olarak öldürülmesini tercih edebilecekleri gibi, diyet üzerine sulh olabileceklerini de bildirmiştir.⁴⁵

f. Ümmü Seleme (ö. 61/681)'nin rivayetine göre, Hz. Peygamber (s.a.s)'e eski bir miras davasını çözmek üzere iki kişi müracaat etti. Davayı çözecek delilleri olmayınca, Hz. Peygamber (s.a.s): *“Siz bana dava açıyorsunuz. Ben de bir beşerim. Belki sizin bazınız, bazınızdan daha düzgün ve beliğ bir şekilde ifadede bulunabilir. Ben de işittiğime göre hüküm veririm. Şunu iyi bilin ki, zahir delillere istinaden kime hakkı olmadığı halde kardeşinin hakkını vermiş olursam, o bunu almasın. Zira bu durumda ben, ona cehennemden bir ateş parçası vermiş olurum.”* diye açıklamada bulununca, iki adam da ağlayarak *“Benim hakkım kardeşimin olsun”* dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *“Madem böyle diyorsunuz, o zaman gidip aranızdaki malı hakkı araştırarak taksim ediniz. Ondan sonra da kur'a çekerek kendi payınıza düşeni belirleyiniz ve karşılıklı helâlleşiniz”*⁴⁶ buyurdu.

Bu hadis, Hz. Peygamber (s.a.s)'in tarafları, sulh yoluyla anlaşmaya yönlendirdiğini göstermektedir. Şevkânî (ö. 1250/1834), sulhun meşruluğuna delil getirdiği bu hadisin şerhinde şöyle demektedir: *“Sonunda helâlleşmek kaydıyla*

⁴² Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, I-VIII, 2. b., Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992, Sulh, 12; Müslim, Fedail, 129; Ebû Davud, Akdiye, 31.

⁴³ İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalanî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, I-XXVIII, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1398/1978, c. X, s. 110.

⁴⁴ Tirmizî, Diyât, 1; İbn Mâce, Diyât, 4.

⁴⁵ İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, *Âridatü'l-Ahvezi bi Şerhi Sahihu't-Tirmizî*, I-XIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., c. VI, s. 161.

⁴⁶ Ebû Davud, Akdiye, 7.

meçhul bir alacağa karşılık malum bir şey üzerine sulh yapmanın caiz olduğu, bu hadisten anlaşılmalıdır."⁴⁷

g. Hz. Peygamber (s.a.s), insanlara kendi problemlerini sulh yoluyla çözmelerini tavsiye ettiği gibi, aralarında çekişme ve çatışma olan insanların anlaşmazlıklarının düzeltilmesi konusunda yardımcı olunması için de teşvikte bulunmuş, hatta bu davranışın namaz kılmak ve oruç tutmaktan daha faziletli olduğunu şu hadis-i şerifle bildirmiştir: "Size oruç, namaz ve sadakanın derecesinden daha üstün olan şeyi haber vermeyeyim mi? Evet (Ey Allah'ın Resûlü, söyleyin!) dediler. İnsanların arasını düzeltmektir. Çünkü insanların arasındaki fesat bozukluk dini kökünden kazır."⁴⁸

h. Hz. Peygamber (s.a.s)'in hadislerinden insanların arasını düzeltmek maksadıyla gerekirse yalan bile söylenebileceği anlaşılmalıdır. Nitekim Ümmü Külsüm binti Ebû Ukbe b. Ebû Muayt (ö. 32/652) (r.a)'tan gelen bir rivayette Allah Rasulu (s.a.s) konuyla ilgili olarak şöyle buyurmuştur: "İnsanlar arasını düzelden ve bunun için hayır maksadıyla söz getirip götürülen veya hayır maksadıyla (yalan) söyleyen yalancı değildir."⁴⁹

Bütün bu hadislerden ve uygulamalardan anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber (s.a.s), insanların çekişme ve çatışmalardan uzak bir yaşam sürdürmelerini arzu etmiştir. Onların huzurlu bir hayat yaşayabilmeleri için, aralarındaki problemleri daha sonra husumete meydan vermeyecek bir şekilde çözüme kavuşturmalarını istemiştir. Bu maksatla haramı helâl, helâli da haram kılmayacak şekilde sulh olma yolları göstermiştir. Rasulullah (s.a.s) gösterdiği seçeneklere razı olmayan kişiler hakkında da adaletle hüküm vermiştir. Taraflar arasında ortaya çıkan çekişmelerin çözüme kavuşturulması için yardımcı olunmasını ve bu maksatla yapılan çalışmaların çok hayırlı olduğunu özellikle belirtmiştir. Taraflara, iddia ettikleri dava ile ilgili herhangi bir delilleri ve bilgileri bulunmadığı takdirde sulh konusu olan şeyi ikiye bölmelerini ve çekecekleri kur'a ile kendi paylarını belirlemelerini ve neticede haklarını birbirlerine helâl etmelerini tavsiye etmiştir.

Hukuki anlaşmazlıkların sulh yoluyla sona erdirilmesinin caiz olduğu, İslam Hukukçuları tarafından icmâen kabul edilmiştir.⁵⁰ Hz. Ömer (r.a)'in Ebû

⁴⁷ Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Neylû'l-Evtâr min Esrâri Münteke'l-Ahbâr*, I-XVI, Thk. Muhammed Subhî Hasan b. Hallâk, 1. b., Dâru İbni'l-Cevzî, Beyrut, 1428/2005, c. X, s. 341.

⁴⁸ Tirmizî, Edep, 58; Ebû Davud, Edep, 50.

⁴⁹ Buhârî, Sulh, 2; Müslim, Birr, 101; Ebû Davud, a.y.

⁵⁰ Maverdî, Ebu'l-Hasen, Ali b. Muhammed b. Habîb, *el-Hâvi'l-Kebîr fî Fıkhı Mezhebi'l-İmâmi'sh-Şâfiî*, I-XVIII, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1994, c. VI, s. 366; Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali, *el-Mebsût fî Fıkhı'l-İmâmiyye*, I-VIII, Dâru'l-Kitabi'l-İslâmiyye, Beyrut, t.y., c. II, s. 288; İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Hafîd, *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid*, I-II, 6. b., Dâru'l-Marife, b.y., 1402/1982, c. II, s. 293; Semerkandî, Ebû Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, I-III, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1984, c. III, s. 249; İmrânî, Ebu'l-Hüseyn Yahya b.

Mûsa'l-Eş'arî'ye yazdığı mektupta, mahkemeye getirilen davalar hakkında tarafları sulh yoluyla anlaşmaya yönlendirme ile ilgili olarak “*Tarafları sulh yapmaya yönlendirin; zira davaları hâkim kararıyla hükme bağlamak onlar arasında düşmanlık meydana getirir*”⁵¹ dediği halde, hiçbir sahabi buna karşı çıkmamıştır. Bu da sulh akdinin meşru olduğuna dair icmâ bulunduğunu gösteren bir delildir.⁵²

C- Tarihte ve Günümüzde Sulh Uygulamaları

İnsanlar, kendi aralarında meydana gelen anlaşmazlıkların çözümü için mahkemelere başvururlar. Ancak mahkemelerde davaların hükme bağlanmasının özellikle günümüzde çok uzun sürdüğü bir vakıdır. Çok ciddi bir sebep olmadığı sürece, olayları kendi aralarında sulh ile çözmeyi tercih etmek, insanlar arasında huzur ve barışın oluşması adına daha sağlıklı bir seçimdir.

Hâkim kanunlar uyarınca vereceği hükümle hukuki yönden meseleyi sonuca ulaştırırsa da taraflar arasında husumet ve kin duygusu her zaman sona erdirilemeyebilir. Bir başka ifadeyle husumeti ve çatışmayı sonlandırmak amacı gerçekleşmeyebilir. Oysa asıl hedef, anlaşmazlık ve çekişmeyi ortadan kaldırarak husumeti bertaraf etmektir. Bu bakımdan, taraflar arasında yeni bir husumet ve kinin doğmasını engellemek için tarafların kendi rızalarıyla anlaşmaları daha uygun bir davranıştır.

Yukarıda da görüldüğü gibi Hz. Peygamber (s.a.s) birçok defa anlaşmazlığa düşen tarafları uzlaştırıp barıştırmıştır. O'nun bu örnek uygulaması kendisinden sonra Müslümanlar tarafından da devam ettirilmiş ve davaların imkân nispetinde sulhla neticelendirilmesine önem verilmiştir. Nitekim diğer halifeler gibi Hz. Osman (ö. 36/656) (r.a) da kendisine gelen anlaşmazlıkların çoğunu sulh yoluyla çözmüştür.⁵³ İslam tarihi sürecinde davalarının azımsanmayacak bir miktarının bu şekilde sulh yoluyla çözülmüş olması,⁵⁴ mahkemelerdeki dava yoğunluğunun azalmasını sağlamıştır.

Sulh işlemi, toplumda barışın sağlanmasına da önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu sayede çözümsüz gibi görünen pek çok dava çözüme kavuşturulmakta, aileler içerisinde huzursuzluğa sebep olan miras kavgaları tatlıya bağlanmaktadır. Ceza davaları nedeniyle birbirleriyle düşman haline gelen

Ebi'l-Hayr b. Sâlim, *el-Beyân fî Mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî*, I-XIV, 1. b., Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 1421/2000, c. VI, s. 242; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. VII, s. 5; Buhûtî, a.g.e., c. VIII, s. 276; Abdulmevcûd, a.g.e., c. XIV, s. 168.

⁵¹ Beyhakî, a.g.e., c. VI, s. 109.

⁵² Serahsî, a.g.e., c. XX, s. 136.

⁵³ Abdulmevcûd, a.g.e., c. XIV, s. 168.

⁵⁴ Örnekler için Bkz. Aydın, M. Akif, *Kadı Sicillerinde İstanbul*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 137, 139,185, 188; Ramazanoğlu, Abdulhamid, *1876 nolu Trabzon Şer'iyye Sicili ve Bu Şer'iyye Sicili Çerçevesinde Sulh Akdi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2001, s. 95-120.

kişiler, bu “dostane çözüm” sayesinde barışmaktadırlar. Mahkemeye hasım olarak gelen taraflar, sulh işlemi neticesinde buradan dost olarak ayrılıp, dava sonunda kaybeden-kazanan değil, uzlaşan taraflar olarak normal işlerine dönmektedirler. Bu da toplumda barış ve huzurun sağlanmasında sulh akdinin önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Osmanlı uygulamalarında adliye teşkilatı içerisinde arabuluculuk müessesesi diye ifade edebileceğimiz “Muslihûn” var idi. İslah ediciler demek olan muslihûn, niza mahkemeye intikal etmeden önce araya girerler ve nizayı gönül rızası ile halletmek için nasihat ederler, tarafları anlayışlı, sabırlı ve fedakâr olmaya çağırırlar, onları uygun bir sonuca ikna etmeye çalışırlardı.⁵⁵ Köylerdeki ihtiyar heyetleri, nâhiyelerde ise nâhiye meclisleri birer sulh dairesiydi.⁵⁶

Günümüz insanları da bireyler arasında ve toplum içerisinde meydana gelen anlaşmazlıkları sulh anlaşmasıyla çözüme kavuşturabilmenin yollarını aramaktadırlar. Bu anlamda bazı ülkelerde taraflar arasında anlaşmazlık çıkan konularda daha etkin ve hızlı bir sonuca ulaşabilmek için İslam hukukundaki sulh akdine benzer uygulamalar başlatılmış durumdadır.

Bu uygulamaların benzeri, ABD'nin yanı sıra birçok Avrupa ülkesinde yürürlükte olan “*Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu*”dur. Bu kanuna göre, tarafsız bir kişi olan arabulucu, dava açılmadan önce yahut davanın görülmesi sırasında, tarafları karşılıklı görüşmek ve müzakerelerde bulunmak amacıyla bir araya getirir. Onların birbirlerini anlamalarını ve bu suretle çözümlerini kendilerinin üretmesini sağlamak için aralarında iletişim sürecinin kurulmasını sağlar.

Arabuluculuk, tarafların üzerinde serbestçe tasarruf edebilecekleri işlerden kaynaklanan hukuki uyuşmazlıklarda uygulanır. Taraflar, hâkim tarafından arabulucuya yönlendirilebileceği gibi herhangi bir yönlendirme olmadan bizzat kendileri de arabulucuya gidebilirler. Arabulucu hukuki bir karar vermeyip taraflar arasında iletişim kurarak anlaşmazlığın çözümüne katkı sağlamaya çalışır.⁵⁷

⁵⁵ Osmanlı Hukuk-i Aile Kararnâmesi, Yayına Hazırlayan ve Notlar Ekleyen: Orhan Çeker, Mehir Vakfı Yayınları, Konya, 1999, s. 16.

⁵⁶ Ekinci, Ekrem Buğra, Osmanlı Mahkemeleri, 1. b., Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 204.

⁵⁷ Arabuluculuk kanununun Avrupada uygulanıp geliştirildiği görülmektedir. Nitekim, Hollanda mahkemelerine yansımış davalarda, arabuluculuk yöntemine başvurma oranı hukuk davaları için %70, idari davalar için %20 oranlarında gerçekleşmektedir. Buna rağmen idari davalarda başarı oranının %70, hukuk davalarında ise %45 oranında gerçekleştiği belirtilmiştir. Yine arabuluculuk sistemini benimsemiş Slovenya'da 2008 yılı istatistiklerine göre mahkemenin yaptığı arabuluculuk tekliflerinin 1/3'ü taraflarca kabul edilmiştir ve aile uyuşmazlıklarının %66,3'ü, ticari uyuşmazlıkların %49,6'sı, diğer hukuki uyuşmazlıkların %33,5'i çözümlenmiştir. Ortalama çözüm oranı ise %48,2 olarak gerçekleşmiştir. 2002 yılında 1063 arabuluculuk önerisinden 313'ü kabul edilirken bu rakamlar, 2008 yılında 3205 teklifin

Ülkemizde de “*Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanun Tasarısı*”⁵⁸ hazırlanmaktadır. Yargılama masraflarının artması ve devlete maliyetinin fazlaşması, davaların çok uzun sürmesi, etkin yargılama yapılamaması ve adalete ulaşmanın zorluğu gibi sebeplerden dolayı böyle bir düzenleme yapılmaktadır. Avrupa Birliği uyum sürecinde bu tasarının ülkemizde yürürlüğe konulmak zorunda olması, Arabuluculuk Kanununu daha da önemli kılmaktadır.

Sulh akdine benzer bir diğer uygulama ise, ombudsmanlıktır.⁵⁹ Ombudsmanlık, günümüzde devletlerin taraflar arasındaki ihtilaflı konuları çözmek için tercih ettikleri bir yöntem haline gelmiştir. Bunun en önemli göstergelerinden birisi, idare ile kamu arasında bir tür arabulucu olan ombudsman/kamu denetçisi, bağımsız kamu görevlisi olarak, şikayetçi olanların şikayetlerini dinler, araştırma ve soruşturma yapar ve bunun sonucunu da ilgililere ve kamuoyuna duyurur.

Vatandaşların temel hak ve özgürlüklerinin birbirlerine karşı korunması kadar kamu idarelerine karşı korunması ve güvence altına alınması da günümüz demokratik toplumlarının temel özelliklerindedir. Yargısal denetimin sınırlı oluşu ve geç işlemesi, idarenin kendi içinde yapmış olduğu denetimin tek yönlü oluşu, idarenin yetkisini kötüye kullanması karşısında vatandaşın korunabilmesi için çağdaş bir denetim sistemi olan ombudsmanlık müessesesinin, diğer denetim usullerinin eksikliklerini tamamlayıcı ve denetimin etkinliğini artırıcı bir konuma gelmesini sağlamaktadır.

Ombudsman, diğer denetim mekanizmalarına ilave olarak bireylerin haklarının korunması ve idarenin daha iyi işlemesi için ikinci derecede bir garanti mekanizmasıdır. Gerek başvuru prosedürünün basit, gerekse bürokrasinin dışında, her türlü etkiden uzak ve olaylara salt insan hakları yönünden yaklaşması nedeniyle bugün dünyada tercih edilen bir denetim mekanizması haline gelmiştir. Ayrıca hızlı ve masrafsız olması, bu müessesenin önemini artırmaktadır.

1122'sinin kabul edildiği, orantılı şekilde artan bir sayıya ulaşmıştır. Arabuluculukta ilk oturumda çözüme kavuşma oranlarına bakıldığında, bu oranın aile uyuşmazlıklarında %48,9, ticari uyuşmazlıklarda %54,1, diğer hukuki uyuşmazlıklarda %39,8 olarak gerçekleştiği tespit edilmiştir. Deveci, Yusuf, “Arabuluculuk (Mediation)”, *Esas Aylık Hukuk Dergisi*, Ekim, 2011, Sayı 1.

⁵⁸ Dönemi ve yasama yılı 23/2, esas numarası 1/603 olan tasarı, 03/06/2008 tarihinde TBMM’ne gelmiş ve Adalet, Plan ve Bütçe Alt Komisyonlarında görüşülmesine devam edilmektedir. Avrupa Birliği Uyum Komisyonu ise 10/02/2009 tarihinde tasarı ilgili raporunu vermiştir.

⁵⁹ Ombudsman, idarenin eylemleri, işlemleri ve davranışları üzerinde hukuka aykırılık ve yerinde bulmadığı işlemlerin geri alınması/kaldırılması veya bu işlem veya eylemlerden doğan zararların giderilmesi ve yurttaşlara yönelik uygunsuz davranışların düzeltilmesi için idare nezdinde girişimlerde bulunmaya ve bağlayıcı olmayan kararlar almaya yetkili olan, bağımsız bir devlet organıdır. Kestane, Doğan, “Çağdaş Bir Denetim Organizasyonu Olarak Ombudsmanlık (Kamu Denetçiliği)”, *Maliye Dergisi*, Sayı 151, Temmuz – Aralık 2006, s. 131.

Ombudsman, günümüzün gittikçe genişleyerek karmaşık bir bürokratik yapı haline gelen devlet yapısı içerisinde vatandaşların haklarını idareye karşı koruyabilmek için oldukça önemli bir işlev görmektedir. Ombudsman tipi bir kurum, insan hak ve özgürlükleri bağlamında eğitici, caydırıcı, düzeltici ve idareyi iyileştirici etkileri yanında vatandaş ve bürokrasi arasında arabuluculuk fonksiyonunu yerine getirerek tarafların sulh yoluyla ortak noktada buluşmalarını sağlamaktadır.⁶⁰

Toplu sözleşme ve benzeri görüşmelerde oluşturulan uzlaştırma kurullarının da gösterdiği faaliyetler uyuşmazlığa düşen taraflar arasında uzlaşma sağlamak amacı taşıması bakımından sulh akdine benzer yönü bulunmaktadır.

Sonuç

Huzur içerisinde yaşama arzusu, insanları kendi aralarında ortaya çıkan çekişme ve çatışmaların çözümü için çeşitli çıkış yolları arayışı içerisine itmiştir. Kur'an-ı Kerim'de hadis-i şeriflerde anlaşmazlıkların sulh yoluyla sona erdirilmesi teşvik edilmiştir. Allah Rasulü (sav) kendi zamanında ortaya çıkan anlaşmazlıkların nasıl çözüleceğini bizzat göstermiştir. İslam tarihinde de birçok davalar sulh yoluyla çözüme kavuşturulmuştur. Günümüzde de bu maksatla belirlenen sistemler, her bakımdan İslam Hukukundaki sulh akdi ile aynı olmasa da hepsinin hedefi, insanları bir araya getirip aralarındaki ihtilaflar için çözüm yolları üretmektir.

Allah Rasulü (s.a.s)'nün buyurduğu gibi haram bir şeyi helâl, helâl bir şeyi de haram kılmadığı müddetçe, insanlar arasındaki problemleri sulh yoluyla çözüme kavuşturmak için gayret göstermek, hem fert olarak hem de toplum olarak en önemli görevlerdendir. Çünkü hem fertler arasında hem de aile ve toplum içerisinde huzur, ancak bu tür gayretler neticesinde elde edilebilir.

Kaynaklar

Abdu'l-Mevcûd, Adil Ahmed, "ve diğerleri", *Tekmiletü'l-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, I-XXVII, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1428/2007.

Âbî, Salih Abdu's-Semî', *Cevâhiru'l-İklîl*, I-II, el-Mektebetü's-Sekâfiyye, Beyrut, t.y.

Aliş, Muhammed, *Şerhu Minehi'l-Celîl alâ Muhtasari'l-Allâme Halîl*, I-IV, Dâru Sâdır, b.y., t.y.

⁶⁰ Daha geniş bilgi için Bkz. Kestane, a.g.m., s. 128-142.

Alûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Aydın, M. Akif, *Kadı Sicillerinde İstanbul*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010.

Aynî, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*, I-XII, 2. b., Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1411/1990.

Bâbertî, Ekmelü'd-Dîn Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *el-Inâye Şerhu'l-Hidâye*, I-VI, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1428/2007.

Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud, *Meâlimu't-Tenzîl*, I-VIII, Thk. Muhammed Abdullah en-Nemir – Osman Cum'a Damiriyye – Süleyman Müslim el-Huraş, Dâru Taybe, Riyad, 1409/1989.

Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 548/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-XI, Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, I-VIII, 2. b., Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.

Buhûfî, Mansûr b. Yunus b. İdris, *Keşşâfu'l-Kinâ' ani'l-İknâ'*, I-XV, Thk. Komisyon, 1. b., Vezâratü'l-Adl fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye, 1427/2006.

108

Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, I-VI, Thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, 3. b., Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1404/1984.

Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf, *Kitabu't-Ta'rifât*, Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, 2. b., Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1428/2007.

Deveci, Yusuf, "Arabuluculuk (Mediation)", *Esas Aylık Hukuk Dergisi*, Ekim, 2011, Sayı 1.

Devellioğlu, Ferit, *Lûgat*, 11. b., Aydın Kitabevi, Ankara, 1993.

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), *Kitabü's-Sünen*, I-IV, 2. b., Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.

Ekinci, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri*, 1. b., Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2004.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa*, I-XVII, Thk. Abdulkerîm el-İzbâdî, b.y., t.y.

Fahrettin er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, 1. b., Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981.

Feyyûmî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu'l-Munîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, 1. b., Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut, 1431/2010.

Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, I-IV, 1. b., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1412/1991.

Haraşî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *el-Haraşî Şerhu Muhtasari'l-Halil*, I-VIII, Dâru Sâder, Beyrut, t.y.

Hicâvî, Ebu'n-Necâ Şerefüddîn Musa b. Ahmed b. Sâlim el-Makdîsî, *el-İknâu fî Fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-IV, Thk. Abdullatîf Muhammed Musa es-Subkî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer, *Reddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr*, I-XIV, Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2003.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, ed-Dâru't-Tunisiyye, Tunus, 1984.

İbn Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn Ahmed el-Askalanî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, I-XXVIII, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1398/1978.

109

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh, *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Eârib*, I-VII, Thk. Abdullatîf Muhammed el-Hatîb, et-Turâsu'l-Arabî, Kuveyt, 1423/2002.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed, *el-Muğni*, I-XV, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî – Abdulettâh Muhammed el-Hulv, 3. b., Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1417/1997.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvînî (ö. 275/888), *Sünen*, I-II, 2. b., Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, I-XVIII, 2. b., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî - Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997.

İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrahim b. Muhammed b. Abdullâh er-Râmînî ed-Dımaşkî, *el-Mübdî' fî Şerhi'l-Mukni'*, I-VIII, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.

İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Hafîd, *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid*, I-II, 6. b., Dâru'l-Marife, b.y., 1402/1982.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, *Âridatü'l-Ahvezî bi Şerhi Sahîhu't-Tirmizî*, I-XIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

İmrânî, Ebu'l-Hüseyn Yahya b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim, *el-Beyân fî Mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî*, I-XIV, 1. b., Dâru'l-Minhâc, Beyrut, 1421/2000.

Kâdızâde Efendi, Şemsuddîn Ahmed b. Kûder, *Netâicu'l-Efkâr fî Keşfi'r-Rumûz ve'l-Esrâr (Tekmiletü Şerhi Fethi'l-Kadîr)*, I-X, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.

Kâsânî, Alauddîn Ebu Bekr b. Mes'ud, *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, I-X, Thk. Ali Muhammed Muavvid – Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.

Kâsmî, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-Te'vil*, I-XVII, 1. b., Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, b.y., 1376/1958.

Kestane, Doğan, “Çağdaş Bir Denetim Organizasyonu Olarak Ombudsmanlık (Kamu Denetçiliği)”, *Maliye Dergisi*, Sayı 151, Temmuz – Aralık 2006, s. 128-142.

Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-XXI, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1423/2003.

Kutup, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, I-VI, 11. b., Dâru's-Şurûk, Beyrut, t.y.

110

Maverdî, Ebu'l-Hasen, Ali b. Muhammed b. Habîb, *el-Hâvi'l-Kebîr fî Fıkhı Mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî*, I-XVIII, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1994.

Mecelle.

Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleyman b. Ahmed, *el-İnsâf fî Ma'rifeti'r-Râcihi mine'l-Hilâf*, I-XII, 2. b., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Mevsilî, Ebu'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li Ta'lili'l-Muhtâr*, I-IV, Thk. Şuayb el-Arnaût – Ahmed Muhammed Berhûm – Abdullatîf Hirzullah, 1. b., Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimaşk, 1430/2009.

Mevvâk, Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf b. Ebi'l-Kâsım el-Abderî el-Girnâtî, *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasari'l-Halil*, I-VIII, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1994.

Meydânî, Abdulganî b. Talip, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, I-IV, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Mubarekfürî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmiu't-Tirmizî*, I-X, Dâru'l-Fikr, b.y., t.y.

Muğniye, Muhammed Cevad, *Fıkhu'l-İmâm Ca'feri's-Sâdik*, I-VI, 5. b., Dâru'l-Cevâd, Beyrut, 1404/1984.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn İbnu'l-Haccâc, *Sahihu Müslim*, I-V, 2. b., Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.

Necdî, Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Âsımî, *Haşiyetü'r-Ravdı'l-Murbi' Şerhu Zâdi'l-Mustakni'*, I-VII, 1. b., el-Metâbiu'l-Ehliyye, b.y., 1398/1976.

Nemle, Abdulkerîm b. Ali b. Muhammed, *Teysîru Mesâili'l-Fikh Şerhu'r-Ravdı'l-Murbi'*, I-V, 3. b., Mektebetü'r-Rüş, Riyad, 1430/2009.

Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref, *Ravdatu't-Tâlibîn*, I-VIII, Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd – Ali Muhammed Muavvid, Dâru Alemi'l-Kütüb, Beyrut, 1423/2003.

-----, *Sahihu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, I-XVIII, 2. b., Müessesetü Kurtuba, b.y., 1414/1994.

Osmanlı Hukuk-i Aile Kararnâmesi, Yayına Hazırlayan ve Notlar Ekleyen: Orhan Çeker, Mehir Vakfı Yayınları, Konya, 1999.

111

Ramazanoğlu, Abdulhamid, *1876 nolu Trabzon Şer'iyye Sicili ve Bu Şer'iyye Sicili Çerçevesinde Sulh Akdi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2001.

Ramlî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed, *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404/1984.

Sâmî, Şemşeddin. Kâmus-u Türkî, Dersâadet, İstanbul, 1317.

San'ânî, Ebû İbrahim İzzettin Muhammed b. İsmail Emir, *Sübülü's-Selâm Şerhu Bulûği'l-Merâm min Cem'i Edilleti'l-Ahkâm*, I-IV, 6. b., Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1412/1991.

Sâvî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Halvetî, *Bulğatü's-Sâlik li Akrabi'l-Mesâlik*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.

Sehârenfürî, Halil Ahmed, *Bezlu'l-Mechûd fî Halli Ebî Davud*, I-XX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Semerkindî, Ebû Bekr Alâuddîn Muhammed b. Ahmed, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, I-III, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1984.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, I-XVII, Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. b., Merkezü Hecer li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1424/2003.

Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi'r- Rivâyeti ve'd- Dirâyeti min Ilmi't-Tefsîr*, I-V, 2. b., Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh, Mısır, 1383/1924.

-----, *Neylü'l-Evtâr min Esrâri Münteka'l-Ahbâr*, I-XVI, Thk. Muhammed Subhî Hasan b. Hallâk, 1. b., Dâru İbni'l-Cevzî, Beyrut, 1428/2005.

Şeyhzâde, Muhyiddîn Muhammed b. Muslihiddîn Mustafa el-Kocevî, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyzâde alâ Tefsîri'l-Kâdi'l-Beydâvî*, I-VIII, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1999.

Şirbînî, Şemsuddîn el-Hatib Muhammed b. Muhammed, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meâni Elfâzi'l-Minhâc*, I-IV, 1. b., Dâru'l-Marife, Beyrut 1418/1997.

TDK Türkçe Sözlük, 10. Baskı, Ankara, 2005.

Tehânevî, Muhammed Ali el-Farûkî, *Mevsûatü Keşşâfi Istilahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, I-II, ed. Refik el-Acem, Thk. Ali Dahrûc, 1. b., Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1996.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, 2. b., Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.

112

Tûrî, Muhammed b. Hüseyin b. Ali, *Tekmiletü'l-Bahri'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, I-IX, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.

Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Ali, *el-Mebsût fi Fıkhı'l-İmâmiyye*, I-VIII, Dâru'l-Kitabi'l-İslâmiyye, Beyrut, t.y.

Yaylalı, Davut, *İslam Hukukunda Sulh*, Taştan Matbaası, İstanbul, 1993.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ömer, *Esâsu'l-Belağa*, I-II, Thk. Muhammed Basil Uyûnu's-Sûd, 2. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010.

Zeylaî, Fahrüddîn Osman b. Ali, *Tebyînü'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, I-VI, 1. b., el-Matbaatu'l-Kübra'l-Emîriyye, Bulak-Mısır, 1315/1897.